

MODALLIK – GAPNING SEMANTIK KOMPONENTI

Bozorov O. Ch. Qarshi DU

Modallik eng avvalo obyektiv borliqni inson ongida aks etishi yoki voqelikka bo'lgan nutq mazmunining munosabatini ifodalaydi. Modallik gapning turli tiplari uchun umumiy tushuncha hisoblanadi. Har bir gap o'zi uchun muhim konstruktiv belgisi bo'lgan modal ma'nolarni, ya'ni voqelikka bo'lgan munosabatni qamrab oladi. Biror maqsadga yo'naltirilgan har qanday gap mazmuni, hissiyot, undash u yoki bu gap shaklida voqelikni aks ettiradi va bu til tizimida mavjud bo'lgan gapning intonatsion tuzilishiga o'ralib, fe'l mayllari yordamida sintaktik ma'nolarning birini ifodalab, modallik kategoriyasini tashkil qiladi. Nemis tilida modal fe'llar bilan birga modal so'zlar qo'llanib, ular semantik xususiyati jihatdan turli guruhlarga bo'linib, sub'yektiv modallikni ifodalashga xizmat qiladi.

Modallik gapning asosiy birligi, gap semantikasining eng muhim komponentidir. Modallik kategoriyasiga gap modalligini ta'minlashda xizmat qiladigan xilma – xil vositalar kiritiladi. V. Z. Panfilov ta'kidlaganidek, juda ko'p mualliflar tomonidan modallik kategoriyasi tarkibiga o'z mohiyati jihatidan: funksional vazifasi, til tuzilishiga mansubligi jihatidan xilma – xil bo'lgan ma'nolar kiritiladiki, natijada bu kategoriya ma'lum aniqlikdan mahrum bo'ladi. Bu esa hatto modallikning alohida til kategoriyasi sifatida mavjudligini ham shubha ostiga qo'yadi. Jumladan, I. P. Kasparov modallik haqida fikr yuritib, sof grammatik ma'nodagi kategoriya sifatida hech qanday modallik kategoriyasi mavjud emas, deydi. Uning fikricha, modallik kategoriyasi haqida emas, balki gapning modal sifati haqida gapirish maqsadga muvofiq bo'ladi. T. P. Lomtev ham bu kategoriyaga nisbatan xuddi shunga o'xshash fikr bildiradi. Uning fikricha, modal xarakteridagi grammatik kategoriya grammatik modal kategoriyani emas, balki bir temani tashkil etadi. Modallik haqidagi bunday fikrlar tasodifiy emas albatta.

Modallikning an'anaviy talqiniga ko'ra, darhaqiqat, uni ta'riflash juda qiyin. Modallik ma'nosi til sistemasining turli sathlarida kuzatiladi. Modallikni ifodalovchi vositalar ham rang – barangdir. Tilshunoslikda bu vositalarni aniqlashning yagona metodikasi bo'lmaganligi tufayli modallik ifodalovchi vositalar turli tillar materiallari

asosida turlicha ajratilmoqda. Shuning uchun ham R. G. Sibagatov modallik kategoriyasini belgilashda turli sathlilik kategoriyasiga asoslanishi lozimligini ko'rsatadi.

Darhaqiqat, tilshunoslikda turli sathlilik kategoriyasi mavjud bo'lib, bu kategoriyani turli sathga oid birliklarning bir umumiy tushuncha atrofida birlashishi hosil qiladi. Turli sathlilik kategoriyasining mazmuni – bu butun bir semantik soha bo'lib, bir – biridan farq qiluvchi va shu bilan birga bir tushuncha ostiga birlashgan grammatik va leksik ma'nolarni o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan, modallik kategoriyasi ifoda planiga ko'ra haqiqatan ham turli sathlilik kategoriyasiga mansubdir. Turli sathga oid birliklar bir tushuncha – modallik tushunchasi ostiga birlashadi. Demak, modallik kategoriyasi til kategoriyasi sifatida obyektiv mavjuddir.

Modallikning umumiy ta'rifga tilshunoslikda ma'no plani nuqtai nazaridan yondashiladi, ya'ni munosabat belgisi e'tiborga olinadi. Ammo V. Z. Panfilov ta'kidlaganidek, tilshunoslikda bu kategoriyaning mohiyati, uning fikr modalligi munosabati, gap modalligining tiplari, modallikning predikativlikka munosabati bilan bog'liq bo'lgan eng muhim masalalar bo'yicha bir xillik yo'q. Gapning nominativ aspekti tarafdorlari gapni ikki qismga diktum va modusga ajratadilar. Diktum bu sintaktik qurilma ifodalaydigan obyektiv mazmun, ya'ni propozitsiyadir.

Ma'lum sintaktik qurilmaning gap bo'lib shakllanishi uchun faqat diktumni (propozitsiyani) ifodalashgina yetarli bo'lmaydi. Sh.Ballining fikricha, modus qo'shilgandagina gapga aylanadi. Demak, modus gapning eng muhim qismidir, usiz gap shakllana olmaydi, chunki modallikni aks ettira olmaydi. U jumlaning diktumdan boshqa barcha xususiyatlarini modusga kiritadi. Shuning uchun ham jumla formulasini $S + M + R$ (S – jumla, M – modallik, R – propozitsiya) (diktum) tarzida ko'rsatadi. Bunday tushunishda kommunikatsiyaning turlari hisoblangan darak, so'roq, buyruq ma'nolari, emotsional ma'nolar, subyektiv – modal ma'nolar va boshqalar modus hisoblanadi.

Modallik V. V. Vinogradovning 1950 yilda e'lon qilingan "О категории модальности и модальных словах в русском языке" maqolasida ham shunday keng talqin qilindi va uning bu konsepsiyasi rus tilshunosligidagi modallik

muammosi yuzasidan qilingan keyingi tadqiqotlarga ham juda katta ta'sir qildi. V. V. Vinogradov va uning izdoshlari tomonidan modallik ostida:

1) kommunikativ ma'no turlari: darak, so'roq, buyruq ma'nolari bo'yicha farqlanadigan gap turlari;

2) tasdiq va inkor bo'yicha farqlanadigan gap turlari;

3) gap mazmuniga so'zlovchining hissiy munosabati va boshqa bir qator ma'nolar birlashtiriladi.

T. B. Alisova Sh. Ballining diktum va modus haqidagi fikrini davom ettirib, modallik haqida shunday deydi: "Har qanday jumlaning predikativ tabiati ikki sathdan tashkil topadi: birinchisi denotat (diktum)ning subyekt – predikat munosabatini aks ettirsa, ikkinchisi bu munosabatga so'zlovchining munosabatini ifodalaydi. G. A. Zolotova uchinchi tip modal munosabatni – harakat va uning agensi o'rtasidagi munosabatni ajratadi. Birinchi tip munosabat (obyektiv modallik) – bu jumla mazmunining borliqqa reallik – noreallik muvofiq kelish yoki muvofiq kelmaslik nuqtai nazaridan munosabatdir. Ikkinchi tip munosabat (subyektiv modallik) – bu so'zlovchining jumla mazmuniga ishonch, gumon, aniqlik – noaniqlik, rozilik kabi munosabatlardir. Uchinchi tip modallik esa o'z ichiga mumkinlik, istak, zarurlik kabi ma'nolarni oladi. Birinchi tip modallikning asosiy ifoda vositasi mayl kategoriyasi, ikkinchi tipniki – kirish (modal) so'zlar, uchinchi tipniki esa kesimga (predikatga) qo'shiladigan holat kategoriyasi hisoblanadi. Birinchi tip modallik gapning zaruriy belgisi, modallikning qolgan tiplari esa gapning fakultativ belgisi ekanligi ko'rsatiladi. Shunday qilib, modallikning mazmun plani ham bir umumiy belgining yo'qligi uning ichki butunligiga putur yetkazadi. Modallik kategoriyasining yuqoridagi tiplarini ajratishda eng muhim narsa – subyektiv tomonga e'tibor kam jalb qilinadi. Xuddi shu subyektiv tomon birlashtiruvchi belgi vazifasini bajarishi mumkin. R. G. Sibagatov modallik birinchi navbatda, so'zlovchining reallikka bo'lgan munosabatining aks etishidir, deb to'g'ri ta'kidlaydi. Uning fikricha, modallikning mazmun plani uchun so'zlovchi munosabatini birlashtiruvchi belgi sifatida asos qilib olish kategoriya butunligini saqlaydi.

Modallikning munosabat ifodalanishini hamma e'tirof etadi. Munosabat esa shu munosabatga kirishuvchi ma'lum elementlarning bo'lishini taqozo etadi. Tilshunoslikda o'zaro munosabatda bo'lgan elementlar masalasi o'zining aniq talqinini topgan emas. Shuning uchun munosabatning o'zi ham shu kunga qadar noaniq bo'lib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lafasov O'. P. Dialogik nutqda subyektiv modallikning ifodalanishi. – Toshkent, 1996.
2. Нефедов С. Т. Грамматика модальных компонентов: диахронический аспект (на материале немецкого языка). – Санкт–Петербург, 2008.
3. Yakubov J. A. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanish xususiyatlari.. – Toshkent, 2006.